

9. Сучасний віруючий за умов культурно-цивілізаційної плюральності

Сучасний світ, при характеристиці якого вчені використовують такі епітети як постмодерний, глобалізований, секулярний, постхристиянський та ін., є дуже складним, різноманітним та багатогранним не так в політичному, економічному, як в духовному плані, незважаючи на наявні тенденції до уніфікації всіх сфер життя сучасного людства. А тому, на думку С. Хантінгтона, головними конфліктогенними чинниками в майбутньому будуть вже не політична ідеологія та економіка. Найважливіші межі, що розділяють людство та „найбільш значущі конфлікти глобальної політики розгортатимуться між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики” [Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33]. Це явище, передбачене відомими американським філософом, чітко простежується в багатьох сучасних країнах. Зокрема, яскравим прикладом цього є заворушення, спровоковані вихідцями з мусульманських країн у Франції, проблеми з інкультурацією мігрантів мусульман в Німеччині та в інших європейських країнах, протистояння традиційно та ліберально налаштованих мусульман в Афганістані тощо.

Аналізуючи особливості сучасного розвитку різних країн світу, можна говорити про те, що нині, як і раніше, існує умовний поділ на дві цивілізації: Західну і Східну, або цивілізацію часу та цивілізацію традиції, які за своєю суттю кардинально відрізняють одна від одної. Представники цих цивілізацій часто зіткаються, зокрема, представники Західної цивілізації намагаються нав'язати свої погляди на світ представникам Східної цивілізації, які, в свою чергу, не сприймають головних життєвих цінностей сучасної західної людини. Хоча „на поверховому рівні багато чого із західної культури справді просякло весь світ, але на глибинному рівні західні уявлення та ідеї фундаментально відрізняються від тих, які властиві іншим цивілізаціям” [Там само. – С. 43]. Зокрема, в Східній цивілізації, тобто в країнах, де переважає іслам, конфуціанство, індуїзм або буддизм, рідко поширюються, а інколи й сприймаються вороже такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода совісті, демократія, вільний ринок, відокремлення церкви від держави. Так само і на Заході мало сприймаються цінності східної культури, зокрема такі як надання переваги духовному перед матеріальним, колективізм, традиційна економіка, невіддільність релігії від державної влади тощо.

На нашу думку, поділ сучасної цивілізації на Східну і Західну має сенс при вивченні релігійності сучасних віруючих. Та все ж при детальному аналізі їх життя доцільніше послуговуватись класифікацією Ю. Павленка, який виділяє макрорелігійні світи, який в свої чергу поділяється на Західно-Північноамериканський, Латиноамериканський і Східноєвропейсько-Євразійський та цивілізаційні ойкумени, що не входять до складу

макрохристиянського світу: мусульманська (Західноазійсько-Північноафриканська); індуїстсько-південнобуддійська (буддизму хінаяни – південноазійська); конфуціансько-північнобуддійська (буддизму махаяни – Східноазійська, або Далекосхідна). Для їх позначення вживаються досить різні назви, але їхня семантика завжди пов'язується з традиційним релігійним світоглядом та макрорегіоном, де цей світогляд домінує [Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996. – 360 с.].

Важливою рисою сучасного світу, що визначає життя віруючих, є глобалізація. Значним у розумінні процесів, що відбуваються в сучасному світі є те, що раніше цивілізації між собою майже не стикалися, а в сучасному світі межі між цивілізаціями стираються: вони взаємопроникають одна в одну. Так, якщо на Заході останнім часом поширюється мода на східне мистецтво (музика, танці, живопис) та філософсько-релігійні системи (йога, крішнаїзм), то на Сході відбувається вестернізація (проникнення елементів культури та світогляду з країн Північної Америки), а також поширення всіх тих тенденцій, які характерні для країн Європи: секуляризація, глобалізація тощо. Всі ці явища яскраво виявляються в політичному, економічному, а особливо релігійному житті практично всіх без винятку країн світу. Відтак актуальним постає питання про те, як ці вищезазначені процеси впливають на релігійність сучасних віруючих.

Глобалізація є складним та неоднозначним за своєю суттю процесом, адже якщо в політичній, економічній сфері вона перетворює світ в єдине ціле, але водночас не призводить до глобальної культурної та релігійної конвергенції, то все ж робить зустріч релігій і культур невідворотною. Але цікаво, як зазначає В. Єленський, що величезні маси людей, які живуть у „глобальному селі” й купують товари на глобальному ринку, не виявляють прагнення до зміни своєї релігійної належності. Люди, як зауважив Х. Казанова, поводяться в даному разі не так, як звичайно поводяться на ринку, - часом вони „купуєть” товар, що не зовсім їх задовольняє; в інших випадках, відмовляючись „купувати” цей товар, вони не шукають йому заміника. Високий монополізм, убивчий для ринку, не знищує високої активності „релігійного супермаркету”, і релігійність у відкритих світові Ірландії та Польщі, де надзвичайно високий монополізм Католицької Церкви, залишається найвищою в Європі [Єленський В. "Повстання релігій", міжрелігійні відносини і толерантність у глобалізованому світі // Релігійна свобода. – 2005. – № 9. – С. 46].

Таким чином, говорити про глобалізацію у всеохоплюючому сенсі не можна, адже в духовному плані вона не призводить до стирання меж між різними релігіями, а лише до зміни цих меж: внаслідок цього виникає релігійний плюралізм. Як зазначає А. Толстоухов, фактично нові морфологічні особливості світу, пов'язані з глобалізацією, аж ніяк не придушують і не заміняють старі, а доповнюють їх, причому дуже тонко – чим тонше й „непомітніше”, тим ефективніше. Всупереч існуючим марновірствам, у ході глобалізації „перегородки” між малими частками світу не руйнуються, а модифікуються.

Отже, феномен глобалізації можна визначити як становлення єдиного взаємозалежного світу, в якому фактори глобального порядку не тільки скріплюють колись роз'єднані його фрагменти, а й перетворюючим чином впливають на них [Толстоухов А.В. Постіндустріальний світ: обриси еко-майбутнього / Людина в лабіринті перспектив. – К., 2004. – С. 8].

Загалом глобалізація призводить до того, що збільшує кількість шансів для розвитку і водночас сприяє появі загрозливих тенденцій: вона сприяє розвитку космополітичного світогляду й провокує відродження різного роду фундаменталізмів. Адже, як наголошує В. Лях, „процес руйнування традиційних цінностей індустріального світу породжує зворотню тенденцію: відродження патріархальних ідентичностей, які здавалося б давно стали пройденим етапом. Проте крах попередніх ідентичностей потребує формування нових ідентичностей, співвідносних з глобалізаційними викликами” [Лях В. "Конфлікт цивілізацій" і проблема ідентичності // Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність. Зб. № 3.–К., 2009.–С. 23].

Разом з тим, не менш явною є й інша тенденція – до певного відособлення. Так, спеціалісти вказують на те, що спостерігається виникнення своєрідних регіональних утворень системи „соціальних регіонів”, соціально-регіональних рубежів.

Таким чином, можна говорити, що в релігійному плані глобалізація може викликати різні наслідки: по-перше, призводити до зникнення старих форм релігійності та виникнення нових, прагнення до уніфікації або проникнення одних релігій, їх віровчення, культу в інші, по-друге, внаслідок протистояння глобалізації більшого поширення набувають фундаменталістські течії, виникнення яких викликане прагненням зберегти традиційні устої. А відтак, на індивідуальному рівні можна засвідчити поширення двох типів релігійності, які ми умовно назвемо консервативний та ліберальний, які, в свою чергу, не є одноманітними, а поділяються на багато типів та підтипів.

Консервативний тип релігійності у віруючих виникає у відповідь на намагання релігії „йти в ногу з часом”, як закономірний виклик, супротив духу часу, оновленню життя, критикою наукової думки і її гуманної спрямованості. Важливим чинником у виникненні консервативно налаштованих віруючих є також вестернізація, як нав'язування країнам, що розвиваються американських цінностей, способу життя, мислення тощо. Релігія в такому вигляді символізує дотримання своїми послідовниками політичних і культурних моделей минулого, обстоює прибічників традицій власної культури. В подібний випадках вона отримує часто підтримку і з боку людей далеких від релігії, але зацікавлених у захисті старого порядку речей.

Релігійний консерватизм нерідко культивує дух релігійної винятковості і нетерпимості, традиційної релігійності, „закритої” для непосвячених і лише

досяжної для обраних вірних. Основою для винятковості є впевненість в монопольному володінні істиною. Такі настрої призводять до поширення консерватизму у його крайній формі – фундаменталізмі. Як зазначає Г. Кулагіна, „останній властивий традиційним та новим релігіям. У багатьох випадках цей процес не має відношення до справжнього духовного життя, а симулює його засобами політичної активності” [Кулагіна Г. Нова релігійність та її соціокультурні перспективи в Україні // Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України. Колективна монографія. – К., 2009. – С. 39]. Відтак, аналізуючи явище релігійного фундаменталізму, варто зазначити, що воно виникає під впливом особливостей культурного, політичного та соціального розвитку тієї чи іншої країни, а тому часто постає вагомим політичним силою.

Вивчаючи особливості типів релігійності сучасних віруючих варто звернути увагу на таке явище, яке умовно можна охарактеризувати як маятник від лібералізму до консерватизму в релігійному житті та навпаки. Адже, аналізуючи історію розвитку релігійності віруючих варто відзначити, що часто зміна від консерватизму до лібералізму відбувається протягом одного або декількох поколінь, а потім стає наявним зворотній процес. Як слушно зауважує В. Єленський, „соціологи релігії звертають увагу на те, що втома від модернізму, уніфікацій, проблем, котрі сучасний світ плодить у геометричній прогресії, спричиняється до успіху фундаменталістських організацій. Вони побудовані за авторитарним зразком і лишаять своїм вірним дуже мало простору для сумнівів і протиріч, пропонуючи суворі й прості рішення” [Єленський В.Є., Перебенесюк В.П. Релігія. Церква. Молодь. – К., 1996. – С. 142]. Але згодом „втома” від суворі системи консерватизму та фундаменталізму призводить до поширення ліберальних настроїв в релігії.

Саме тому в релігійні свідомості сучасних віруючих досить широко представлений і протилежний до консервативного тип релігійності – ліберальний, який є відкритим до контактів з іншими релігіями (міжрелігійного діалогу, екуменізму), інших культур і навіть досягнень науки. Особливо яскраво лібералізм виявляється у поширенні ідей гуманізму, що співзвучні духові часу народження „планетарної свідомості”, етики загальнолюдської солідарності, що долає ті традиції, які роз’єднують і протиставляють людей.

Гуманізація релігії, звернення до людини, її потреб, зосередження на ній характерне не лише для новітніх релігій, але й для так званих традиційних. Зокрема, в сучасному католицькому, православному богослов’ї чітко простежується антропологізація, вже не кажучи про протестантські течії, вчення яких з самого початку було надто антропоцентричним. Така антропологізація викликана потребами вірян, які, внаслідок досягнень генетики, кібернетики, фізики, хімії та інших наук, вважають себе якщо не богами, то, принаймні, напівбогами, які можуть все. Людина в сучасну епоху, як і в добу Античності, знову стає мірилом всіх речей. Тому вона вже не погоджується з другорядною

роллю, яку їй надають більшість релігійних систем. Саме тому в деяких релігіях відкрито, а в інших – завуальовано людина стає центром світобудови, що влаштовує віруючих, які прагнуть жити як хочуть, самі створювати моральні норми та приписи й трансформувати старі.

Беручи до уваги всі вище зазначені особливості сучасного світу, що формують та визначають особливості життя людей, визначимо загальні риси, які характеризують релігійність переважної більшості сучасних віруючих.

Перш за все, варто зазначити те, що в умовах культурно-цивілізаційного плюралізму важко визначити ті універсальні характеристики віруючого, які охоплювали б при цьому представників всіх конфесій. Також доречно наголосити, що релігійні вірування можуть визначати не всі сторони життя віруючого. Він може належати до релігійної спільноти, дотримуватись певної системи релігійних поглядів, норм співіснування, часто не усвідомлюючи суті тих вірувань, яких він дотримується. В його релігійних поглядах можуть переплітатись різні релігійні системи утворюючи синкретичну релігійність. Релігійні інститути, установи, організації можуть впливати на поведінку віруючого незалежно від вірувань і навіть всупереч їм, стимулюючи з певних причин дії, які суперечать офіційному вченню тієї чи іншої церкви.

Важливим є також те, що спосіб життя сучасних віруючих навіть в середині однієї конфесії не є однотипним. Він диференціюється залежно від міри дотримання релігійних переконань, виконання приписів і норм Церкви, глибини віри та особистих якостей віруючої людини.

Поширеною тенденцією, що характеризує життя сучасних віруючих, є перетворення релігії в особисту справу, тобто відбувається її приватизація і, як наслідок, розширюються позарелігійні інтереси віруючих. Секуляризація, як наголошує А. Колодний, також призводить до втрати релігією „ролі морального імперативу: релігійні моральні приписи постають не як норми, що обов'язкові для дотримання, а як об'єкт бажань/небажань вірних” [Колодний А.М. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки і прогнози. – К., 2009. – С. 22]. Таким чином, релігія з публічної справи перетворюється в індивідуальну, що викликано тим, що головною рисою сучасного західноєвропейського гуманізму, який формувався на основі християнського гуманізму, є визнання самоцінності людської індивідуальності.

Особиста індивідуальна свобода – це одна з найважливіших християнських цінностей. В сучасній західній філософії сформувалася думка, що „індивідуальна свідомість є єдино безспірною і незаперечною людською цінністю” [Лекторський В.А. Християнские ценности, либерализм, тоталитаризм, постмодернизм // Вопросы философии. – 2001. – № 4. – С. 5].

Соціологічні дослідження фіксують втрату релігією колишнього впливу. Вона все більше витісняється з публічного життя в сферу інтимного,

внутрішнього життя особистості, стає її приватною справою. Вплив релігії підривають ті цінності „суспільна споживацтва”, які орієнтують людей на „мирські” блага. Люди часто роблять те, що релігія забороняє (наприклад, законами держави дозволені аборти, розлучення, одностатеві шлюби). Не рідко взагалі те що було релігійною сферою, наприклад – етичні принципи, які позбавляються релігійного контексту і стають частиною загальної культури, тобто відбувається передача релігійного змісту мирській сфері. У результаті релігія з детермінанти всього життя перетворюється у одну із її складових поруч з економікою та політикою. Тепер вже не релігія визначає всі інші сфери життя людини, а подекуди й навпаки: вони ефективно впливають на неї.

Близькою за своїм змістом до приватизації релігії є тенденція емансипації в широкому розумінні цього слова. Слідуючи за визначенням, яке подає В. Заблоцький, „емансипація – це набуття соціальними суб'єктами (як соціальними спільнотами, верствами, так і окремими особами) можливостей більш автономного, незалежного, неконтрольованого ззовні розвитку, можливості самовизначення і самоактуалізації. Це – перехід із статусу і становища пригніченого об'єкта – у статус суб'єкта, агента, який набути: можливостей діяти, обирати спосіб дії і її напрям” [Заблоцький В. П. Емансипація як соціальний феномен: сутність, форми, основні напрями // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 12. – К., 2000. – С. 81-82].

В контексті досліджуваної проблеми – емансипація, у розумінні яке подає В. Заблоцький, виражається у прагненні віруючих до розширення свободи в середині релігії – здобуття „свободи в релігії”. Йдеться про міру свободи, яку допускає церква для своїх членів зокрема у справі тлумачення фундаментальних положень релігійного вчення, дотримання обсягу обрядових дій тощо. Іншими словами, як зазначає М. Бабій, йдеться про свободу думки віруючих – членів церкви – стосовно змісту релігійного вчення, релігійних цінностей, які вони вибрали. Цей аспект свободи релігії – „свобода в релігії” – є безпосереднім виявом свободи совісті особи в предметному полі „церква-віруючі” [Бабій М.Ю. Свобода совісті: сутність і структура // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті. Науковий щорічник. – К., 2000. – С. 8].

Проблема свободи віруючого в церкві – одна із актуальних для більшості сучасних конфесій. І хоча, скажімо, в сучасних православних церквах принципи поведінкових дій відкрито не заперечується, проте на практиці власна думка єпископа, священнослужителя, сила їхнього авторитету мають пріоритетне значення. Заохочується беззастережний послух із всіх питань релігійного життя. Такі поняття, як свобода і гідність особистості, віротерпимість, у православ'ї до цього часу (в їх практичному вияві) не вважаються релігійними цінностями. Така позиція негативно впливає на свідомість віруючого, який прагне вільної релігійної самореалізації в лоні православної церкви.

Одним з яскравих прикладів вияву емансипації є прагнення до гендерної рівності, що характерно як для Західної цивілізації, так і для Східної. Наприклад, в Кувейті жінки мають право голосувати на рівні з чоловіками, а нещодавно їм було дозволено мати паспорт і без згоди чоловіка, як це було раніше [Релігійна панорама. – 2009. – № 11. – С. 26-27]. Прикладом прагнення гендерної рівності в макрорхристиянській цивілізації може слугувати жіноче священство в деяких протестантських церквах, а також збільшення ролі жінок в православ'ї та католицизмі.

Наслідком прагнення до гендерної рівності постає трансформація сім'ї віруючих під впливом сучасних умов. Якщо раніше релігійність батьків передавалась дітям при тісному контакті, то нині діти не отримують батьківського виховання, а відповідно культурний та релігійний тип не передаються безпосередньо від покоління до покоління. Саме тому відбувається скорочення відтворення релігії в нових поколіннях, що призводить до послаблення релігійності останніх та втрата ними релігійної традиції. Зникає дотримання усталених обрядових форм із-за впливу на це релігійної громадської думки. Цьому сприяють як процеси урбанізації, так і подальшої професіоналізації релігійної сфери.

Дедалі характернішим для все більшої кількості віруючих стає споживацьке ставлення до віри, сприйняття її як до засобу набуття визнання в суспільстві через виявлення прихильності традиціям чи тій релігійній системі яка є пануючою в даній державі. В такому випадку релігійність постає лише на зовнішньому рівні (здійснення обрядів), але не на внутрішньому. Внаслідок цього виникли навіть такі явища, як „православний атеїзм” чи «православний комуніст».

Релігія, віра в Бога не постає нині для багатьох вірян їх внутрішньою потребою. Саме тому однією із характерних рис релігійності сучасних віруючих є поширення зовнішньої, а не внутрішньої віри, внаслідок чого виникає так зване двомислення: один тип поведінки в церкві, молитовному будинку, на богослужінні, зовсім інший - вдома, в сім'ї, на роботі. Таке явище можна пояснити невідповідністю вчення більшості конфесій та умов життя людей сучасного суспільства. Віруючі змушені користуватися досягненнями сучасної науки та техніки на роботі, зокрема такими, як комп'ютер, мобільний телефон, що не завжди схвалюється богословами тієї чи іншої конфесії, не знаходить якогось з'ясування в богословських вченнях. Примітивом виглядають в порівнянні із фантастичними здобутками науки і техніки ті нібито якісь надприродні «чудеса» (оновлення чи кровоточіння ікон, з'ява хреста на дереві і т.п.), до яких вдаються все частіше церковники з метою утримання вірян своїх релігійних спільнот.

Характерною рисою, що стосується також практично всіх віруючих, є зміна відносин з іновірцями. Якщо раніше віруючі могли жити замкнуто,

практично не спілкуючись з іновірцями та невіруючими, то в сучасному секулярному світі вони змушені постійно мати різні контакти із представниками інших релігій. У зв'язку з цим виникло два типи ставлення віруючих до інших релігій: 1) контакт і зміни під їхнім впливом у своєму релігійному світобаченні; 2) консервування усталених поглядів і дотримання догматики свого традиційного віровчення. Перший тип характерний переважно для віруючих Західної цивілізації, в результаті чого їхня релігійність відзначається такими рисами, як релігійний еклектизм, синкретизм, вплив інших релігійних систем на віруючих часто навіть на позасвідомому рівні. Другий тип переважно характерний для Східної цивілізації. Звичайно, на віруючих зі Сходу також діє секуляризація, але це відбувається не так активно й результативно, як на Заході. Та все ж варто відзначити, що консерватизм та модернізм – це дві риси, що характеризують релігійність східних і західних віруючих.

Таким чином, релігійність сучасних віруючих змінюється під впливом культурно-цивілізаційної плюральності, а відтак їхнє життя характеризується такими специфічними рисами, як зміна ставлення до релігії (осмислене ставлення до релігійного вчення; споживацьке ставлення до релігії і т.п.) та зміна ролі релігії в житті віруючих (втрата ролі детермінанти всього життя; зовнішня віра, а не внутрішня, та ін.), зростання соціальної активності віруючих, глибше включення їх в різні сфери суспільних процесів, зміна сімейного життя, ставлення до іновірців тощо.